

МА Алекса Ђорђевић

историчар

Алексинац

aleksa97djordjevic@gmail.com

ЗАНИМАЊА И ПРИВРЕДНА АКТИВНОСТ СТАНОВНИШТВА ВАРОШИ АЛЕКСИНАЦ ПРЕМА ПОПISУ ИЗ 1884. ГОДИНЕ

Апстракт: Ослањајући се на податке из пописа становништва спроведеног 1884. године, овај рад има за циљ да пружи увид у привредну структуру Алексинца у другој половини 19. века. Кроз анализу занимања носилаца домаћинства, као основног показатеља економских односа тог времена, настоји се оживети период транзиције аграрног друштва ка новим индустријским обрасцима. Пописи становништва немају само тренутни статистички значај, већ пружају и корисне податке истраживачима и омогућавају детаљнија проучавања демографских и привредних процеса. Сва доступна занимања носилаца домаћинства издвојена су и класификована. Добијени резултати су потом процентуално изражени и анализирани. У оквиру доступних података уочава се појава одређених занимања која дотад нису заступљена у локалној средини, а чије присуство сугерише на увоз занатских пракси и економских утицаја из иностраног света друге половине 19. века. Поред тога, уочава се тенденција смањења интересовања за одређена оријентална занимања која су раније била чешћа међу становништвом. Пратећи привредну динамику, рад указује на механизме тржишне политике који су се крајем века почели обликовати и испољавати на локалном нивоу. Рад је писан на основу објављеног изворног материјала и доступне релевантне литературе о овој теми.

Кључне речи: попис становништва, варош, 1884, трговина, занатство, 19. век, занимања, привредне промене.

Попис становништва из 1884. године спроведен је како би се тачно утврдио број људи и имовине на територији Краљевине Србије, са пратећим занимањима становника и списком непокретних имања матичних општина. Доношењем Закона о попису људства и имовине 14. јуна 1884. године активности на реализацији пописа су јасно дефинисане, министру финансија је наложено да се стара о извршењу пописа и дато му је право да, ради бољег учинка, формира посебне комисије по општинама које ће бити задужене за спровођење пописа на својој тери-

торији.¹ Завршетак пописа није био познат јуна месеца 1884. године. Када министру финансија буду предати извештаји свих задужених општинских комисија, сматраће се да је попис људства и имовине завршен. У општини Алексинац попис људства завршен је 3. децембра 1884. године. Захваљујући недавно публикованом препису, читамо да је „*пописано две хиљаде седам стотина тридесет мушких; две хиљаде три стотине педесет и шест женских*” лица и да према попису људства у самој вароши има 1.164 носилаца домаћинства, што мушких што женских.² Главни циљ пописа није лежао у подробијем утврђивању демографских података, већ у пружању валидних информација о пореским главама. Белешке о занимањима носилаца домаћинства државни органи користили су као допуну имовном стању и биле су подређене утврђивању одговарајуће пореске обавезе становништва. Узгредно унети подаци о занимањима имали су историјски значај за лица која су их потраживала. Нама ће послужити за утврђивање привредне динамике у Алексинцу током осамдесетих година 19. века.

Друга половина 19. века представља једну од кључних фаза у процесу српског државног и друштвеног формирања. У том временском оквиру Србија пролази пут од вазалне кнежевине, формално везане за Османско царство, до међународно признате и суверене краљевине. Ратни сукоби, уклањање османске војне присутности, уставне промене и јачање унутрашњих институција створили су политички оквир за изградњу модерне државе, али нису истовремено довели до радикалног преображаја друштвене и привредне структуре. Релативна изолованост Србије од доминантних европских привредних и институционалних токова условила је продужено деловање наслеђа османског привредног система, што можда одлучујуће делује на ток обликовања динамике њеног економског развоја.³ Имајући све ово у виду, анализа привредних односа на локалном нивоу сусреће се са многим проблемима. Питању самодовољности османског привредног система, под чијим се утицајем Краљевина Србија развијала у другој половини 19. века, придружују се већ унапредовали европски процеси индустријализације и модернизације, са којима се сусретала на својим северним границама.⁴ Нашавши се на размеђи економских светова, она се адаптирала новонасталој клими,

1 Закон о попису људства и имовине, Београд, 1884, 1–11.

2 М. Алић, *Варош Алексинац, попис становништва 1884. године и породичне везе са пописом 1863. године*, прир. А. Никезић, Алексинац, 2024, 82.

3 Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд, 1955, 170.

4 М-Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941: успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 113–117.

што се може видети у истовременој присутности и традиционалних, оријенталних занимања, али и оних модернијих, подстакнутих валом индустријске револуције.

Полазећи од свега наведеног, у раду се даје приказ главних привредних делатности алексиначког становништва на основу појединачних занимања житеља вароши, према доступном препису пописа из 1884. године. Посебна пажња се придаје упоређивању учесталости бављења појединим занимањима, будући да се тиме омогућава сагледавање степена њихове повезаности са ондашњим привредним токовима и економским променама. Промене које су уследиле брже и боље су прихватане међу варошким становништвом него по селима, што само по себи указује на отворенију природу српских вароши у односу на затворенија сеоска насеља.⁵ Томе је, свакако, допринело и питање ослобођених области, припојених Србији након Берлинског конгреса, а чије је укључивање покренуло низ миграторних кретања из турских крајева Старе Србије.⁶ Упркос постојању чак 21 насеља са звањем вароши, те 49 насеља са звањем варошице током 1884. године, за српско друштво се може рећи да се теже ослобађало османског културног наслеђа.⁷ Задржавајући доминантно пољопривредни карактер, Србија се налазила у осетном заостатку у односу на европске земље, у којима су, услед све израженијег индустријског узлета и технолошког напретка, већ биле присутне снажне тенденције ка трансформацији производних односа.⁸ Све то се одражавало на унутрашње устројство државе, али и појединачних насеља, што се, свакако, може уочити приликом бољег увида у пописни материјал.

Остављајући по страни демографске одлике алексиначког становништва, посебно интересантна је слика алексиначке вароши, сагледане кроз призму занимања њених чланова. Приказ је усмерен на занимања носилаца домаћинства, без детаљнијег разматрања професионалне структуре осталих сродника, при чему се само констатује постојање како континуитета, тако и преоријентације занимања у оквиру породица. С обзиром на велики број забележених занимања, укључујући и појаву нових професија карактеристичних за млађу генерацију, уочене разли-

5 Н. Вучо, *нав. дело*, 192.

6 Ч. Попов, *Привреда, друштво, политика*, Историја српског народа, шести том, прва књига. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, ур. А. Митровић, Београд, 1994, 8.

7 *Државопис Србије*, св. XVI, Београд, 1889.

8 Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, Београд, 2010, 14–17.

ке између чланова истог домаћинства представљају очекивану појаву у условима привредних промена крајем 19. века.

Табела 1. Удео заступљености привредних делатности груписаних по категоријама у животу становника алексиначке вароши

категорија	укупно лица	%
Пољопривреда и сточарство	278	23,88%
Занати	224	19,24%
Трговина, посредовање, предузетништво	132	11,34%
Без занимања	122	10,48%
Угоститељство	100	8,59%
Државна управа, јавне службе, безбедност	82	7,04%
Занатска производња робе за ширу употребу	67	5,76%
Људска снага	57	4,90%
Саобраћај и занати повезани са њим	41	3,52%
Грађевинарство и занати повезани са њим	24	2,06%
Пружаоци услуга	21	1,80%
Образовање, култура, писменост	9	0,77%
Црква и верске службе	7	0,60%

Анализа података добијених у другој фази истраживања

Да би се прегледно и јасно приказало стање и континуитет привредних промена у алексиначкој вароши 1884. године, спроведено је истраживање на основу података доступних у препису пописа. Истраживање је подразумевало систематску евиденцију занимања алексиначких становника. У првој фази забележен је укупан број лица која су се бавила појединим занимањима, након чега су она сврстана у категорије према доминантним привредним областима и друштвеним функцијама које обављају. Затим је математичким поступком утврђиван удео сваке категорије у односу на укупан број пописаних, а потом је извршено

процентуално рачунање заступљености појединачних занимања унутар сваке категорије. Овим приступом омогућен је прецизан увид у структуру занимања, идентификација доминантних привредних и друштвених функција, као и праћење појаве нових делатности у алексиначкој вароши. Списак категорија према којима је извршено разврставање приказан је у табели, као и резултати прве фазе истраживања. (Табела 1) Посебан проблем приликом разврставања представљао је велики број удоваца и удовица, малолетне деце носилаца домаћинства, пензионера и лица са сопственим приходима, који нису могла да се сврстају ни у једну од побројаних категорија. Сва та лица су, ради боље прегледности, разврстана у посебну категорију насловљену „Без занимања”. У наставку излагања биће изложен преостали део истраживачког поступка.

На основу података у табели јасно се ишчитава да пољопривреда са сточарством и даље има доминантну улогу у привреди краја, са уделом од 23,88%, затим следе занати (19,24%) и трговина са предузетништвом (11,34%). Насупрот томе, најмањи број житеља бавио се делатностима из области образовања, културе и писмености (0,77%) и верском службом (0,60%). Остале категорије, као што су угоститељство (8,59%), државна управа и јавне службе (7,04%), занатска производња робе за ширу употребу (5,76%) и искоришћеност људске снаге у привредним делатностима (4,90%), показују средњи ниво заступљености. Интересантан је податак да се образовању и ширењу писмености у алексиначкој вароши придавао мали значај. Из преписа пописа сазнајемо да „хиљаду тристо шездесет и шест мушких пишу; пет стотина и девет женских пишу”.⁹ Ако узмемо у обзир укупан број пописаних лица, није занемарљив број писмених, изузимајући жене, код којих је само трећина умела да пише. Овакво стање може се тумачити као последица дуготрајног утицаја оријенталних и патријархалних културних образаца. Према Мари-Жанин Чалић, узроке споре модернизације и индустријализације у Србији 19. века треба тражити у колективној својини и очувању задружног типа породичног уређења, као стожера отпора друштвеним реформама.¹⁰ Анализом структуре типичне задружне породице у алексиначком крају, уочава се да је

9 М. Алић, *нав. дело*, 82.

10 М-Ж. Чалић, *нав. дело*, 36–38.

очинска власт била изузетно наглашена.¹¹ Доступна литература о овој теми указује да је отац породице, у оквиру доминантних друштвених и економских односа тог периода, располагао потпуним правом над покретном и непокретном имовином, па чак и над животима чланова задруге. У светлу оваквих друштвених оквира, са становишта просечног пољопривредног домаћинства, ангажовање у занимањима која нису обезбеђивала непосредан новчани приход, а истовремено одвраћала ресурсе и радну снагу од примарне пољопривредне делатности, сматрано је економски нерационалним. Овакви услови делимично објашњавају зашто је број делатника у сфери културе на територији алексиначке вароши остао скроман. (Табела 2)

Табела 2. Структура сфера образовања, културе и писмености

ОБРАЗОВАЊЕ, КУЛТУРА, ПИСМЕНОСТ (0,77% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Просвета</i>	учитељ	6	66,66%
	професор	1	11,11%
<i>Делатности везане за ширење писмености</i>	књижар	1	11,11%
<i>Уметност, иконопис и визуелна култура</i>	живописац	1	11,11%
УКУПНО:		9	100%

11 Д. Антонијевић, *Алексиначко Поморавље*, Алексиначко Поморавље, Бања, Голак. Насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Б. Челиковић, Београд, 1971, 113.

**Табела 3. Структура сфере државне управе, јавних служби
и поља безбедности**

ДРЖАВНА УПРАВА, ЈАВНЕ СЛУЖБЕ, БЕЗБЕДНОСТ (7,04% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
<i>категорија</i>	<i>занимање</i>	<i>укупно лица</i>	<i>%</i>
Управа и админи- страција	чиновник	31	37,80%
	званичник	11	13,41%
	(по)служитељ	7	8,54%
	писар	3	3,66%
	службеник	1	1,22%
	окружни начелник	1	1,22%
	помоћник начелника	1	1,22%
	разносач писама	1	1,22%
	пискарач	1	1,22%
Фискалне и кон- тролне службе	контумарски грмари	1	1,22%
	ђумругџија	1	1,22%
	арендатор моста	1	1,22%
	надзорник	1	1,22%
Јавне и комуналне службе	калауз	1	1,22%
	курир	1	1,22%
	шумар	1	1,22%
	економ	1	1,22%
Безбедност и јав- ни ред	пандур	11	13,41%
Јавно здравље	лекар	2	2,44%
	апотекар	1	1,22%
	болничар	1	1,22%
Право	адвокат	2	13,41%
УКУПНО:		82	100%

Када се фокус усмери на токове у државном апарату, ситуација се видљиво мења. Нешто већи удео пописаног становништва (7,04%) опредељивао се за државну службу, при чему је већи удео у оквиру ове категорије чинио чиновнички кадар (37,8%). Заједно са званичницима и службеницима, они су чинили основни стуб градске управе, уживајући висок статус у варошком друштву 1884. године. Претежно концентрирана у урбаним центрима, политичка и управна власт значајно је јачала економску и статусну позицију градова.¹² Урбани простор обликују преваходно јавна здања, док се истовремено уочава постепени пораст животног стандарда становништва и формирање слоја грађанства као носиоца економске стабилности вароши.

Чиновници и званичници, као и општински службеници, заузимали су централно место у градској заједници, а својим друштвеним положајем, угледом и јавним деловањем представљају темељне ослоње варошког поретка и привредне моћи. Позиција чиновника у друштву постепено се обликовала на основу већ устаљених структура младог и недовољно издиференцираног капиталистичког система.¹³ Препознајући потребу за ефикаснијом организацијом и писменим кадром, они су се профилисали као носиоци друштвеног напретка и модернизације. Период о коме говоримо обележен је доминантним положајем чиновничке и индустријске интелигенције, која је тек била у успону, и доносио је прве, још слабашије наговештаје промена које је индустријска буржоазија постепено уводила.

Може се поставити питање у којој мери је индустријска елита у настајању супротстављала свој утицај и интерес већ установљеном положају чиновништва. Градски слојеви – посебно чиновници, занатлије, трговци и новоуспостављена буржоазија – постепено обликују динамику, у којој лични углед, образовање и приступ административним ресурсима постају кључни фактори социјалне покретљивости. Иако постепено, овај процес указује на прве импуре модернизације урбаних средина и трансформацију традиционалних облика друштвеног поретка, при чему се економска, административна и културна моћ све више преплићу.

12 М. Тимотијевић, *У свит новог доба*, Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба, ур. З. Хамовић, Београд, 2011, 202–207.

13 Ч. Попов, *Привреда и друштво. Друштвена мисао*, Историја српског народа, пети том, прва књига. Од Првог устанка до Берлинског конгреса (1804–1878), ур. В. Стојанчевић, Београд, 1994, 308.

Јаком чиновничком апарату у новим условима, на основу представљених података, придружују се и разгранате јавне службе, које, иако у мањој мери присутне у варошкој средини, одражавају потребу становништва за државном, правном и здравственом заштитом. Постепени раст ових структура допринео је стварању значајног раскорака између економски снажног центра, у коме доминирају градски патрицији, и сиромашне периферије, на чијим маргинама се почињу уочавати први знаци друштвеног раслојавања.¹⁴

У посматраном периоду чиновништво је и даље играло значајну улогу у животу алексиначке вароши. Посебно је значајно што велики број актуелних чиновника, према попису из 1884. године, потиче из других крајева, а не из саме вароши. На дуже стазе, ова демографска структура могла је довести до напетости између новопридошлог и аутохтоног становништва, те потенцијално угрозити друштвену стабилност заједнице. Пописна грађа не пружа довољно података који би омогућили детаљније праћење ових процеса, али упућује на значај чиновничког кадра у обликовању социјалне и економске динамике вароши.

За разлику од бројних осталих области и правилности, о којима је на основу пописне грађе могуће изводити шире закључке, анализа занимања у сфери верских делатности пружа ограничен аналитички домет. Поуздано се може закључити да је заступљеност верских служби у односу на остала занимања у посматраном периоду била маргинална. Истовремено, уочава се постојање јасно институционално и хијерархијски уређене црквене организације, у оквиру које више од половине пописаних лица из ове категорије чине свештеници. (Табела 4)

Поређењем ових података са резултатима из осталих табела, могуће је уочити и појаву појединих занатских занимања повезаних са црквеним потребама, као што је, рецимо, производња свећа за верску потребе (воскари...). Осим ових посредних показатеља, пописна анализа не омогућава доношење додатних закључака о структури и друштвеној улози ове категорије становништва.

На основу података доступних у овом приказу, као и релевантне литературе, може се закључити да висок удео аграрног становништва представља поуздан показатељ слабог утицаја индустријализације на локалном нивоу. И у случајевима где су уочљиви њени први облици, реч је превасходно о еснафски организованим занатима, који се могу

14 М. Тимотијевић, *нав. дело*, 205–206.

посматрати као претеча каснијих индустријализованих производних комплекса. Да се, упркос постепеном јачању индустријске и занатске производње, удео пољопривредног становништва није нагло смањивао, потврђују и доступни статистички подаци.

Табела 4. Структура верских служби

ЦРКВА И ВЕРСКЕ СЛУЖБЕ (0,60% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Свештенство</i>	свештеник	4	57,14%
	прота	1	14,29%
<i>Црквењаци и помоћно особље</i>	црквењак	1	14,29%
	фамулус	1	14,29%
УКУПНО:		7	100%

Табела 5. Структура пољопривреде

ПОЉОПРИВРЕДА И СТОЧАРСТВО (23,88% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Земљорадња</i>	земљеделац	266	95,68%
	баштован	8	2,88%
	тежак	1	0,36%
<i>Сточарство</i>	овчар	2	0,72%
	чобан	1	0,36%
УКУПНО:		278	100%

Табела 6. Структура угоститељства

УГОСТИТЕЉСТВО (8,59% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Припрема хране</i>	касапин	22	22%
	пекар	17	17%
	ашчија	6	6%
	ћебап/ћебабџија	2	2%
	лебар	1	1%
	кабап	1	1%
	кувар	1	1%
	пивар	1	1%
<i>Угоститељство и пружање услуга хране и пића</i>	кафеџија	35	35%
	кафанџија	1	1%
	келнер	7	7%
	механџија	5	5%
	гостионичар	1	1%
УКУПНО:		100	100%

Према подацима из 1900. године, чак 84,2% становништва било је ангажовано у пољопривреди, док је у индустрији радило 6,7%, у трговини 4,4%, а у јавним службама 4,7% становништва.¹⁵ Суочена са растућом конкуренцијом занатске производње, као и са недовољно развијеним тржиштем за пласман сопствених производа, пољопривреда је доприносила постепеном економском слабљењу и социјалној деградацији сељаштва.¹⁶ И поред свега, такви процеси нису довели до напуштања пољопривредне делатности.

15 Р. Љушић, *Историја српске државности*, књига 2. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе, Нови Сад, 2001, 42.

16 М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд, 1989, 59–83.

Крајем 19. века уочавају се извесне промене у афинитетима становништва према појединим пољопривредним гранама. Анализом података приказаних у табели уочава се да се у посматраном периоду удео сточарства у привредној структури алексиначког становништва осетно смањивао у корист земљорадње. (Табела 5) Од сточарских грана, у изузетно малом проценту било је заступљено овчарство, док је више од 95% пољопривредног становништва било ангажовано у земљорадњи. Имајући у виду чињеницу да сточарска производња бележи постепени пад у корист земљорадње, намеће се потреба да се објасни истовремени пораст заступљености касапина у алексиначкој вароши. Ова појава указује на сложеније односе између структуре пољопривредне производње, тржишне потражње и урбаних потреба становништва.¹⁷

Иако се све израженија оријентација ка тржишним механизмима могла наслутити, она се 1884. године још увек није у значајној мери испољавала на српском селу. Земљорадња је и даље била претежно екстензивно усмерена и бележила је скромне приносе, док се период интензивнијег искоришћавања земљишта и акумулације тржишних вишкова, који би превазилазили уске оквири локалног тржишта, тек назирао. Проблем смањења сточног фонда у овом периоду није био ограничен искључиво на локални ниво, већ је регресиван тренд сточарства био присутан и у осталим областима Краљевине.

Полазећи од анализе односа између пољопривредне производње и почетака индустријализације, Мари-Жани Чалић истиче да српско село није имало економски и друштвени капацитет да понесе терет реформских захвата. У том контексту, она указује да процеси одлива становништва са села, као и постепено јачање најамног рада, представљају значајне, али недовољно истражене елементе, које је неопходно темељније укључити у анализу привредних токова Србије 19. века.¹⁸

С друге стране, са укупним уделом од 8,59%, угоститељство заузима значајно место у привредној структури алексиначке вароши. (Табела 6) Организовано превасходно око припреме и послуживања хране и пића, угоститељске радње настојале су да одговоре на шире потребе урбаног становништва. За разлику од производних делатности, услужни сектор био је усмерен на препознавање и задовољавање непосредних потреба

17 Ч. Попов, *Привреда, друштво и политика*, 9.

18 М-Ж. Чалић, *нав. дело*, 38–42.

шире заједнице, што га чини важним показатељем степена друштвене и економске трансформације вароши.

У средини која је постепено тежила напуштању доминантно аграрне привреде и окретању ка индустријским и тржишним токовима, појава пословних људи, трговаца, предузимача и шпекуланата представљала је видљив искорак ка савременим економским моделима и ширем европском контексту.

У том смислу, релативно висок проценат кафеџија може се тумачити као одраз промене вредносних оријентација у транзиционом друштву, све отворенијем према усвајању европских привредних и културних образаца.

Кафане и остали угоститељски објекти нису имали искључиво економску функцију. Постепено су се трансформисали у важна места друштвене интеракције, размене информација, склапања пословних договора, као и формирања јавног мњења и политичке свести.¹⁹ На тај начин, кафана није изоловани привредни субјект, усмерен искључиво на стицање профита, већ постаје јавни простор у коме се преплићу различити друштвени слојеви, културни утицаји и облици социјалне комуникације.²⁰

За локално становништво, посебно у сусрету са новим и страним утицајима, угоститељски објекти представљали су један од ретких простора отворености и социјалне покретљивости, место где је било могуће успоставити шире друштвене контакте.

Што се тиче других података, повећана заступљеност касапина и пекара додатно указује на степен прилагођавања угоститељског сектора основним потребама урбаног становништва, као и на постојање стабилне и континуиране тржишне потражње за прехрамбеним производима. Већ у анализи угоститељства могла се уочити изражена повезаност трговачког и угоститељског сектора.

19 В. Јовановић, *Алкохол – задовољство, навика или порок*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. А. Столић, Београд, 2006, 272–274.

20 М. Тимотијевић, *нав. дело*, 371.

Табела 7. Структура трговине и предузетништва

ТРГОВИНА, ПОСРЕДОВАЊЕ И ПРЕДУЗЕТНИШТВО (11,34% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Основна трговина и малопродаја</i>	трговац	70	53,03%
	бакалин	27	20,45%
	пиљар	18	13,64%
	дућанџија	2	1,52%
	ситничар	1	0,76%
<i>Посредовање</i>	шпекулант	10	7,58%
	предав	1	0,76%
<i>Предузимачи</i>	предузимач	3	2,27%
УКУПНО:		132	100%

Табела 8. Структура пружаоца услуга

ПРУЖАОЦИ УСЛУГА (1,80% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Пружаоци услуга</i>	бербер	11	52,38%
	свирач	6	28,57%
	воденичар	3	14,29%
	промотач	1	4,76%
УКУПНО:		21	100%

Значај угоститељских објеката, као места интензивних пословних контаката, сведочи о формирању и постепеном јачању трговачке буржоазије у оквиру варошке средине. Са уделом који прелази половину

укупне заступљености у овој категорији (53,03%), трговци представљају један од најдинамичнијих чинилаца привредног и друштвеног живота, уносећи нове елементе у традиционалне патријархалне оквири вароши.

Кроз своје активности у унутрашњем и спољашњем промету, трговци нису доприносили искључиво снабдевању вароши прехранбеним и луксузним производима широке потрошње, већ су посредно утицали и на ширење нових идеја, навика и образаца понашања. На тај начин, они се профилишу као један од носилаца модернизацијских процеса, који постепено подривају аутархичне и патријархалне моделе привређивања наслеђене из османског периода.²¹

Додатно, подаци из табеле, који указују на учесталу заступљеност бакалина и пиљара у непосредној вези са већим уделом трговаца, упућују на закључак да убрзани развој трговачког сегмента варошке привреде може, на дуже стазе, имати неповољне последице по позицију и конкурентност домаће пољопривредне производње. (Табела 7) Појава шпекуланата и предузетника додатно указује на настанак нових облика пословног понашања и постепено формирање модерних економских односа у алексиначкој вароши, те укључивање варошке средине у шире тржишне и индустријске токове, карактеристичне за савремене европске друштвене и привредне системе с краја 19. века.

Знатно мањи број занимања, према аналитичким критеријумима овог рада, сврстан је у категорију пружалаца услуга локалном становништву. (Табела 8) Спроведена анализа показује да унутар ове групе доминирају бербери, чија је делатност била усмерена на личну негу и одржавање основних хигијенских навика. Њихова квантитативна заступљеност од једанаест лица на нивоу читаве вароши не указује само на величину насеља и обим посла који је било потребно обавити, већ и на постепено ширење спектра свакодневних потреба варошког становништва. Концепти умерености, уредности и „лепог држања” почињу да се уочавају не само у манирима, већ и у спољашњем изгледу.²² Посебну пажњу привлачи присуство свирача у пописној грађи, мада су бројчано слабо заступљени. Њихова појава отвара простор за претпоставке о постојању различитих облика друштвеног и културног живота у вароши, било у оквиру кафанских окупљања, било током јавних активности. Због

21 Н. Вучо, *нав. дело*, 241.

22 Љ. Гавриловић, *Одевање између јавног и приватног*, Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, 422–423.

ограничености пописне грађе, овакве претпоставке остају на нивоу индиција и захтевају проверу посредством других врста извора. У оквиру исте категорије, мада у знатно мањем броју, сврстани су и воденичари, чија је делатност била усмерена на млевење жита за потребе локалног становништва. Њихово присуство указује на континуитет традиционалних облика услужне привреде, која је и даље имала значајну улогу у задовољавању основних егзистенцијалних потреба вароши.

Устројство занатске организације и организованост производње почивали су на строгим правилима еснафске организације. Еснафски систем, опстао још из османског периода, првобитно је имао за циљ окупљање занатлија унутар одређених еснафа и заштиту њихове производње од стране конкуренције, нарочито индустријске робе.²³ Тема регулисања еснафског система била је предмет више расправа током 19. века. Чак је и кнез Милош покретао питање уређења еснафа, први пут 1836. године, али неуспешно, а затим и неколико година касније.²⁴

Да би се систематски решавало еснафско питање, 1847. године донета је посебна уредба која се тицала начина организације еснафских удружења. Њоме је омогућено подстицање њихових активности, као и умрежавање ради међусобне заштите од стране конкуренције. Уредбом су прецизно дефинисана правила, одређујући који занати могу, а који не могу бити чланови еснафа. Од заната који су се могли организовати у еснафе издвајају се следећи: „Кројачки, терзиски, сукнарски или абациски, кожухарски, ћурчиски, папуџиски, чизмарски, опанчарски, хлебарски, свећарски, сапунџиски или мумџиски, леџедарски, ковачки браварски, котларски, лимарски или тенећески, столарски или дограмаџиски, коларски, табачки, лончарски, бојаџиски, пушкарски или туфегџиски, берберски, зидарски и дунђерски.”²⁵ Међутим, чак ни политика власти усмерена на заштиту занатлија није могла да се супротстави неухватљивој стихији времена и новим европским економским токовима. Током друге половине 19. века постепено долази до појаве нових заната и производних образаца. Држава се све више окреће ка тржишном механизму, а продирање тржишно дефинисане конкуренције доводило је до опасности да се смање или нестану традиционалне еснафске организације. (Табела 10)

23 Н. Вучо, *нав. дело*, 195.

24 *Исто*, 195.

25 *Исто*, 166.

Табела 9. Занати

ЗАНАТИ (19,24% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
Метал, оруђе, ковачки занати	ковач	41	18,30%
	налбантин	8	3,57%
	поткивач	7	3,13%
	стругар	3	1,34%
	кантарџија	3	1,34%
	пушкар	2	0,89%
	ножар	2	0,89%
	метлар	1	0,45%
	лимар	1	0,45%
	шосер	1	0,45%
УКУПНО:		69	
Дрвни занати	столар	15	6,70%
	качар	9	4,02%
	колар	8	3,57%
	тишлер	2	0,89%
	стројач	1	0,45%
УКУПНО:		35	
Одећа, текстил, обућа	терзија	66	29,46%
	обућар	25	11,16%
	абација	7	3,13%
	кројач	5	2,23%
	крпач	4	1,79%
	ћурчија	3	1,34%
	јоргандија	2	0,89%
	асурџија	2	0,89%
	опанчар	2	0,89%
	папуџија	2	0,89%
	перак	1	0,45%
	ткач	1	0,45%
УКУПНО:		120	
УКУПНО:		224	100%

Табела 10. Процентуални однос старих и нових занимања, приказаних у попису из 1884. године

СТАРИ (ОРИЈЕНТАЛНИ) ЗАНАТИ	72,46%
НОВИ ЗАНАТИ ЕВРОПСКОГ ПОРЕКЛА	27,54%

Као што се може уочити на основу пописа из 1884. године, на простору Краљевине Србије и даље је доминирала група такозваних оријенталних занимања, са уделом од 72,46%. Поставља се питање да ли је овако висока заступљеност последица тога што су застарели и оријентални називи и даље били дубоко укорењени у свести људи, па су их они, приликом ручног састављања пописних материјала, нехотице пренели, или је ова цифра одраз реалног стања у привредном животу.

И поред развоја нових економских токова у том периоду, српски занатлија, привикнут на сигурност еснафског устројства и традиционалних друштвених структура, уживао је предности које су надмашивале могућности тржишних закона тог времена. Постојаност прихода, заштита од неизвесности тржишне конкуренције и предвидљивост радног процеса подстицали су га да одржава старе обрасце деловања.²⁶ Промене су ипак биле неизбежне. Постепено, нова правила и економски механизми трансформисаће поједина стара занимања.

Да бисмо систематски приступили проучавању свих заната забележених у попису људства, овај рад се ослања на методолошки оквир који подразумева класификацију појединачних занимања. Занати су сврстани у неколико целина, а критеријуми за груписање били су: материјал који се користио у примарној обради, начин обраде и примењене технике, уз посебан акценат на исходе занатског рада. Ишчитавањем резултата из табеле, уочава се да су најбројнији ковачки и налбантиски/поткивачки занати. Нажалост, на основу пописа не можемо доћи до података о томе какав је био тренутни степен индустријализације, али на основу директних показатеља може се претпоставити да у неким мањим групама заната ипак постоји употреба модернијих техника и напреднијих обрађивачких метода. У оквиру дрвних заната, столари предњаче са уделом од

26 Н. Вучо, *нав. дело*, 203–204.

6,70%, а као специјалисти у финој обради дрвета били су произвођачи намештаја, транспортних средстава и других предмета који су снажно утицали на опрему варошког домаћинства. Трећу по бројности групу у овој категорији чине занати специјализовани за фино обраду текстила, коже и других материјала, међу којима су најзаступљеније терзије и обућари, док су кројачи и ћурчије били у мањем броју. Њихов рад све више је обликовао свакодневни живот становника, омогућавајући прилагођавање локалне моде савременим европским стандардима. Постепено је долазило до трансформације ових заната ка индустријском начину производње, нарочито када су се створили вишкови потрошне робе и јавила потреба за њиховим систематским пласирањем.

Посебној групи заната припадала су занимања која су производила робу широке потрошње, доступну на панађурима или у локалним дућанима. (Табела 11) У ову категорију спадају дунђери специјализовани за производњу буради (26,87%), као и дуваницје (19,40%), који су се бавили узгојем, прерадом и продајом дувана. Учесталост ових занимања указује на привредне приоритете алексиначке вароши, док јавни живот у кафанама и употреба алкохола осликавају културне и социјалне навике становништва. С друге стране, производња буради, казана и металног посуђа такође је била значајна. Поред тога, поједини производи служили су као симболи елеганције и престижа, често скупе робе за стандарде тог времена. Само индустријализацијом и масовном производњом ови производи постају приступачни ширем слоју становништва, показујући трансформацију тржишне доступности и промену друштвених навика.

Са свега 3,52% у укупном привредном учинку, занимања повезана са саобраћајем и сродним занатима заузимају релативно скроман удео. Саобраћај се и даље углавном обављао уз помоћ коња и запрежних возила. (Табела 12) Градња железнице на релацији Београд–Ниш започета је 1881. године, а свечано отварање одиграло се тек 20. августа 1884. године, у време спровођења пописа.²⁷ Овим догађајем започет је нови период, обележен све јачом индустријализацијом и постепеним ослобађањем економског и саобраћајног система од традиционалних ограничења. У пописној грађи забележено је и присуство заната повезаних са грађевин-

27 М. Спирић, *Историја Алексинца и околине од краја Првог српско-турског рата 1876–1877. године до краја владавине краља Милана Обреновића 1889. године и развој привреде и здравства у Алексинцу и околини у 19. веку. Књига трећа*, Алексинац, 2006, 491–492.

нарством, при чему примат и даље заузимају традиционалне делатности. Истовремено, појава бојација, молера и фарбара указује на постепени пораст животног стандарда варошана (Табела 13), а присуство инжењера међу грађевинским радницима осликава почетке модернизације и увођење нових техничких стандарда. Овим истраживањем установљено је да је само 4,90% пописаних носилаца домаћинства било ангажовано као радна снага, што указује на ограниченост економске активности у друштву осме деценије 19. века унутар алексиначке вароши. (Табела 14) Лица која се нису могла класификовати ни у једну од категорија сврстана су у Табелу 15. Преглед привредних делатности даје интересантне податке, који показују да Алексинац 1884. године није био учмала средина, већ простор обележен извесним друштвено-економским динамизмом свога доба.

Табела 11. Занатска производња робе за ширу употребу

ЗАНАТСКА ПРОИЗВОДЊА РОБЕ ЗА ШИРУ УПОТРЕБУ (5,76% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Роба за ширу употребу</i>	дунђер	18	26,87%
	дуванџија	13	19,40%
	ужар	11	16,42%
	пинтер	5	7,46%
	сапунџија	4	5,97%
	лончар	4	5,97%
	казанџија	3	4,48%
	мумџија	3	4,48%
	рогожара	2	2,99%
	ћумурџија	1	1,49%
	сајџија	1	1,49%
	воскар	1	1,49%
	пудар	1	1,49%
УКУПНО:		67	100%

Табела 12. Саобраћај и занати са њим повезани

САОБРАЋАЈ И ЗАНАТИ ПОВЕЗАНИ СА ЊИМ (3,52% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимања	укупно лица	%
<i>Саобраћај и занати повезани са њим</i>	кочијаш	21	51,22%
	рабаџија	11	26,83%
	суруџија	3	7,32%
	самарџија	3	7,32%
	амџија	1	2,44%
	сарач	1	2,44%
	арџија	1	2,44%
УКУПНО:		41	100%

Табела 13. Грађевинарство и занати са њим повезани

ГРАЂЕВИНАРСТВО И ЗАНАТИ СА ЊИМ ПОВЕЗАНИ (2,06% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Грађевинарство и занати са њим повезани</i>	мутавџија	8	33,33%
	бојџија	8	33,33%
	инжињер	2	8,33%
	бунарџија	2	8,33%
	молер	2	8,33%
	фарбар	1	4,17%
	циглар	1	4,17%
УКУПНО:		24	100%

Табела 14. Структура људске снаге

ЉУДСКА СНАГА (4,90% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Људска снага</i>	надничари	49	85,96%
	слуге	5	8,77%
	калфе	2	3,51%
	слушкиње	1	1,75%
УКУПНО:		57	100%

Табела 15. Лица која према попису немају дефинисано занимање

ЛИЦА КОЈА ПРЕМА ПОПИСУ НЕМАЈУ ДЕФИНИСАНО ЗАНИМАЊЕ (10,48% од укупног броја пописаних носилаца домаћинства)			
категорија	занимање	укупно лица	%
<i>Без занимања (људи са сопственим приходом, удовци, удовице)</i>	без занимања	111	90,98%
<i>Пензионери</i>	пензионери	4	3,28%
<i>Ђаци</i>	ђак	4	3,28%
<i>Просјаци</i>	просјак	1	0,82%
<i>Остала лица</i>	2 лица заведена у попису недостају у препису		
УКУПНО:		122	100%

OCCUPATIONS AND ECONOMIC ACTIVITY OF THE POPULATION OF THE TOWN OF ALEKSINAC ACCORDING TO THE 1884 CENSUS

Summary:

From the perspective of social and economic transformation, this paper examines the gradual integration of the town of Aleksinac into the broader market and industrial currents of the nineteenth century. Although agriculture remained the foundation of the local economy, the emergence of new occupations and service activities points to the ongoing processes of urbanization and modernization.

The population census of 1884 provides valuable insight into the economic structure of Aleksinac in the second half of the nineteenth century. Based on data on the occupations of household heads, it is possible to trace economic relations, the transition from a traditional agrarian economy toward more industrial and market-oriented forms, and the emergence of new craft and service activities indicative of contact with European and modern economic trends. Although primarily intended for fiscal purposes, the census material enables the reconstruction of socio-economic changes and demographic structures in the town.

The analysis shows that agriculture remained the dominant activity, accounting for 23.88%, with crop farming significantly more prevalent than livestock breeding. Crafts, trade, and entrepreneurship constituted the second most important categories, while services, public administration, and hospitality were moderately represented. Activities in the fields of education, culture, and religious life were only marginally present, which may be interpreted as reflecting the persistence of traditional, patriarchal cultural patterns, as well as the population's economic orientation toward activities that ensured immediate income.

Urban social strata—particularly clerks, officials, merchants, and artisans—played a key role in the town's socio-economic structure. The administrative cadre contributed to institutional stability and the promotion of modernization, while merchants and entrepreneurs introduced new economic and cultural patterns. Hospitality establishments functioned as important public spaces for social interaction and commercial exchange, and the close connection between the commercial and hospitality sectors points to the early emergence of bourgeois economic relations within the local community.